

1. Spory o orientáciu (1945 - 1949)

Dominantnou otázkou, ktorá vystupuje do popredia pri sledovaní pohybov slovenskej kultúry a literatúry po skončení druhej svetovej vojny je otázka orientácie. V tejto súvislosti môžeme o roku 1945 hovoriť ako o potenciálnom periodizačnom predele. Literatúra a vôbec kultúra sa po šiestich rokoch totalitného fašistického režimu dostáva opäť do situácie, ktorá vytvárala predpoklady pre jej prirodzenú pluralitnú diferenciáciu, s tendenciou stabilizovať tento stav. Vznikli podmienky produkujúce reálnu nádej, že po neorganickej, násilnej dezintegrácii slovenskej literatúry, ktorej výrazom bolo vytesnenie autorov židovského pôvodu, demokraticky a československy orientovaných autorov, či autorov avantgardy z literárneho života, bude možná koexistencia rozmanitých názorových, estetických i ideových prúdení v literárnom organizme. Na spore o túto perspektívu sa významnou mierou podieľala aj slovenská humanitne orientovaná inteligencia. Išlo o problém hodnotovej voľby prejavujúci sa ako stretnutie viacerých koncepcií a predstáv - ideových, estetických, ideologických i politických.

V ideovej rovine je výrazom tohto hodnotového sporu napätie medzi demokratickým a autoritatívne chápaným (totalitným) usporiadaním spoločnosti. Emblémom, na ktorom možno pomerne zreteľne sledovať problematiku hodnotovej orientácie je myšlienka slovanstva a slovanskej jednoty, ktorá sa po vojne stáva veľmi diskutovanou. Za signál debát na túto tému možno pokladať už Košický vládny program, v ktorom sa (v čl. 5) hovorí o „*zosilnenej slovanskej orientácii v našej kultúrnej politike*“, o „*novom význame slovanstva v medzinárodnej politike, najmä československej*“. (cit. podľa Drug, 1990, s. 137). Významná časť slovenskej inteligencie akceptovala spomenuté formulácie, čo potvrdzuje rokovanie I. zjazdu umelcov a vedeckých pracovníkov v auguste (27. - 28.) r. 1945 v Banskej Bystrici. Charakteristický je najmä príspevok Ladislava Novomeského. Nadväzuje v ňom síce na svoj prejav prednesený na Kongrese slovenských spisovateľov, v ktorom prezentoval predstavu Slovenska ako križovatky, a teda integrálnej súčasti Európy, no súčasne zdôrazňuje slovanstvo ako „*zásadné zacielenie našej národnej politiky a vývoja našej kultúry*“, čím sa „*rieši v podstate s definitívnou platnosťou otázka Západu či Východu, ktorá do tejto vojny silne ovplyvňovala i našu kultúrnu a umeleckú orientáciu*.“ (Novomeský 1946, s. 74). Východ, reprezentovaný Sovietskym zväzom, je pre Novomeského synonymom „*nového pojatia ľudskosti*“ (tu sa ukazujú zaujímavé konexie so Štúrovými úvahami z jeho Slovanstva a sveta budúcnosti) stelesnenej vo „*formovaní idey sociálnej spravodlivosti*“ (s. 77). Hodnotovým

doplnkom týchto atribútov „Východu“ je podľa neho „západná kultivovanosť“. Analýzu východných a západných hodnôt však Novomeský vedie ďalej, až za hranice „úzko“ kultúrneho teritória, smerom k politickým a najmä ideologickým zovšeobecneniam. Požaduje striktné diferencovanie medzi koncepciami „*spoločenskej a politickej demokracie v socialistickom a liberalistickom poňatí*“ (s. 77). Vychádza pritom z tézy, že „...všetky postuláty európskej kultúry, od civilizácie po náboženstvo zachránil pred nacistickou záhubou v podstatnej miere systém, ktorý oficiálna liberalistická Európa do tejto vojny ... rozhodne odmietala“ (s. 78), pričom, naopak, „*vlastnou materou európskej tragédie 1933 – 1945 bolo dôsledne liberalistické chápanie demokracie, ktoré malo opanovanú západnú Európu. Bola za slobodu i za cenu neslobody. (...) Sovietsky systém neposkytol slobodnú možnosť pre vznik a rozvoj takýchto reakčných síl. S liberalistického hľadiska bol preto nedemokratický, k slobode neúctivý*“ (tamže).

Doteraz uvádzaná argumentácia tvorí však len jednu, najviditeľnejšiu vrstvu zdôrazňovanej slovanskej orientácie. Jej menej explicitným avšak argumentačne veľmi silným podložím je obrodenecká vízia spasiteľského a integračného poslania Ruska v slovanskom svete a slovanstva v Európe. Aktualizuje sa tu hodnotovo vysoká časť slovenskej národnej tradície (a mytológie) a nastupujúci čas je vnímaný ako možnosť jej naplnenia. Z inej strany, ale v úzkej súvislosti s uvedeným, pôsobí aj pozitívne prijímané zdôrazňovanie svetovládnej úlohy slovanstva J. V. Stalinom, ktorý sa tešil vysokej autorite u významnej časti slovenskej inteligencie. Z týchto impulzov potom vyrastá program „sovietskeho Slovenska“ rozpracúvaný slovenskými komunistami počas druhej svetovej vojny i časté zdôrazňovanie mohutnosti a vojenskej sily slovanského prvku v európskom priestore: „(...) Dnes už Slovanstvo nie sú len knižné idey, básnické vidiny, literárne rojčenie, ale obrovská moc, jedna z najväčších mocí sveta. (...) Kurz Slovanov je dnes vo svete na ohromnej výške. ... ich veľkosť je zdôraznená a podopretá mocou, pretože sen o mocnom povedomí pred storočím stal sa dnes skutkom“ (Novomeský, cit. podľa Drug, 1990, s. 147). Krajnou polohou nekritického obdivu voči ZSSR a voči myšlienke slovanskej jednoty je však vyjadrenie Z. Nejedlého na I. zjazde umelcov a vedeckých pracovníkov: „... dnes je centrom sveta Moskva a mylí sa každý, kto si myslí iné. (...) Dnes ... stojí Slovanstvo na prvom mieste. Budeme brať i naďalej kultúrne podnety Západu, ale dnes ide o to, či sú tam nejaké podnety.“ (Nejedlý, 1946, s. 102 a 103). Tradovaný národnoobrodenecký sen a viera v jeho splnenie prostredníctvom vojenskej a politickej sily sovietskeho spojenca ako zakladajúce momenty politického konceptu slovanstva, vytvorili teda na Slovensku priaznivé prostredie

pre intelektuálnu akceptáciu socialistických ideí. Nešlo však o lineárne stotožnenie sa s princípmi tzv. ľudovej demokracie, ale o spor, v rámci ktorého vstupujú do centra pozornosti obsahy takých aj pre literatúru zaujímavých pojmov ako ľud, ľudovosť, dav, masa, masovosť, individuum, kolektív, osobnosť, sloboda, demokracia.

Do takto rozkrytej diskusie vstúpila aj časť inteligencie, ktorá otvorene deklarovala príklon ku katolíckej strane slovenského občianskeho spektra a vystupovala na stránkach časopisov Nová práca a Verbum. Prvý vydával ako „katolícku revue pre kultúrny, náboženský a sociálny život“ v r. 1945 – 1948 Spolok svätého Vojtecha v Trnave, druhý vychádzal v nakladateľskom družstve Verbum v Košiciach v r. 1946 - 1948. Katolícki intelektuáli neproklamovali svoju orientáciu v podobe „programových vyhlásení“, ale „nepriamo“, upozorňovaním na vlastnú predstavu o demokracii a fungovaní kultúry v nej, analýzou už spomínaných kľúčových pojmov a ich obsahov, prekladmi relevantných prác (Maritain) a polemikou s materialistickými, resp. marxistickými prácami. V diskusiách na túto tému sa v domácom i širšom európskom meradle stretávala socialistická a komunistická predstava o demokracii s predstavou liberálno - konzervatívnou. Slovenskí katolícki intelektuáli na jednej strane zotrvali na osvedčených, tradičných hodnotách domáceho prostredia - zbožnosť, kresťanská rodina, autoritatívne pôsobenie kresťanských mravných zásad prostredníctvom demokratického štátu (to bol ich špecifický vklad do prebiehajúcej polemiky s liberalizmom, obohacovali ju o konzervatívny moment), na strane druhej podčiarkovali a zdôrazňovali platnosť základných hodnôt, na ktorých stávala ostatná nie východná časť Európy: odmietali masovú, kolektivistickú predstavu o „ľudovej demokracii“ v duchu tézy z vianočného posolstva pápeža Pia XII. (1944), že *„masa je úhlavným nepriateľom pravej demokracie a jej ideálu slobody a rovnosti“* (In: Nová práca, 1945, č. 2, s. 30). Oproti masovosti a kolektivismu sa nestavia chápanie rovnosti ako jednota kolektívnych cieľov, pretože *„... to strhuje množstvo ľudí k úmyslom nivelizovať všetkých ... duchovne i hmotne“*, ale v tom zmysle, že *„každému členovi v rámci demokratickej spoločnosti má sa dostať a zaistiť rovnaká možnosť nadobudnúť hmotnej úrovne a duchovného rozhladu, kultúrnej vzdelanosti hodnej človeka. A to primeranie jeho vlohám, schopnostiam, usilovnosti a príčinnosti.“* (Gašparec, 1945, s. 19). To je moment, od ktorého sa aj v súčasnosti odvodzuje legitimita „demokratického kapitalizmu“ (pozri napr. Novak, 1992).

Konfrontácia týchto názorov so skutočnosťou povojnového Slovenska a jeho kultúry signalizovala zaujímavý jav. Kým obyvateľstvo pozitívne reagovalo na ponúkané konzervatívno-liberálne životné hodnoty, čoho výrazom je vysoké volebné víťazstvo

občianskeho bloku (Demokratickej strany), politické postupy realizované najmä Komunistickou stranou Slovenska, ústrednou mocou v Prahe, odbormi, odbojovými organizáciami smerovali proti týmto hodnotám. Oprávnené preto kvalifikuje autor článku Slovenské duchovné a kultúrne skutočnosti, píšuci pod značkou J. (Verbum, 1947, č. 1) dobovú situáciu ako „...skutočnosť nevyužitých možností“ a pokračuje: „... miesto toho, aby sa bola pripustila voľná súhra duchovných a kultúrnych prúdov, aby sa bolo počkalo s definitívnym rozhodnutím, boli sme svedkami, ako sa oficiálne rozhodlo pre jednu orientáciu, pre jednu ideológiu, pre jeden svetonáhľad. Ak sa pritom nezakázalo všetko ostatné, tak sa aspoň postaralo o to, aby sa nemohlo ísť ďalej od holého premýšľania, nedajbože k vteľovaniu myšlienok do skutkov. V roku 1944 a 1945 mohli sme sa chlácholiť domnienkou, že sa odpovedalo na krajinu krajinou. Ale čo dnes po dvoch, troch rokoch, keď unifikčné a oktrojačné tendencie neutíchajú, ba naopak, množia sa a chystajú vyvrcholiť?“ (s. 33). Ako argumenty predkladá autor „pokusy vrchnostensky ovplyvňovať tlač a slobodu prejavu vôbec, prísny dozor pri styku s cudzinou, znemožňovanie mimoškolskej výchovy mládeže atď.“ a plán jednotnej strednej školy ako „jeden z najrafinovanejších a najpremyslenejších útokov na korene našej národnej existencie“ (s. 35).

Československo a v jeho rámci Slovensko tak nastúpilo cestu, ktorá išla mimo centrálneho európskeho hodnotového prúdu. Slovanská orientácia v tom chápaní, v akom ju realizovala politická moc (kolektivismus, ľudová demokracia sovietskeho typu a pod.) znamenala radikálny odklon nielen od európskych, ale aj od tradičných domácich hodnôt, pričom sa on uskutočnil za výdatnej podpory veľkej časti slovenskej inteligencie, a to aj napriek jej skúsenostiam s fašistickým typom kolektivismu i nesporným informáciám o postupoch a metódach sovietskej moci v Rusku a neskôr v Sovietskom zväze. Zdôvodňovanie tohto „hodnotového obratu“ sa realizovalo na rôznych úrovniach a používala sa rozmanitá argumentácia. Popri spomínanej „morálnej prevahe“ socializmu nad liberalizmom odvodzovanej z víťazstva vo vojne zohral významnú úlohu aj moment zaostávania Slovenska za západnou časťou republiky. Explicitne tento problém tematizoval literárny kritik M. Chorváth v prejave na školení zamestnancov povereníctiev v Bratislave v r. 1945, ktorý bol publikovaný v II. zväzku výberu z jeho prác Cestami literatúry (1960) pod názvom Problémy slovenskej inteligencie. Chorváth tu vychádza z Leninovej tézy o možnosti (resp. výlučnej možnosti) prechodu zaostalých agrárnych krajín na kolektivistické riadenie spoločnosti. Argumentujúc „základným činiteľom, ktorý podmieňuje dejiny Slovenska, určuje náš kultúrny typ, náš sociálny vývin“, totiž faktom, že „Slovensko patrí do východoeurópskej zóny“ (s. 16)

a súčasne agrárnym charakterom tejto zóny, zdôrazňuje nevyhnutnosť socialistickej industrializácie Slovenska ako *conditio sine qua non* nielen hospodárskej, ale aj kultúrnej a umeleckej premeny. Popiera individuálny charakter umeleckého tvorivého výkonu a podčiarkuje urbánny moment ako predpoklad tvorby hodnôt („*umenie potrebuje mestá*“, s. 20), pričom urbánnosť úzko spája s kolektívnosťou. Z toho rezultuje požiadavka otvorenej zaangažovanosti umelca na industrializačnom procese. Výsledkom by mala byť radikálna civilizačná zmena prinášajúca zánik tradičnej slovenskej kultúry, kultúry dedinskej (folklóru) a jej vystriedanie kultúrou mesta, kultúrou umelou. Slovanská, východná orientácia sa v Chorváthovej interpretácii spája s likvidáciou časti toho, čo slovenská kultúra a v jej rámci aj literatúra mohla ponúknuť slovanstvu ako kultúrnemu fenoménu. Je evidentné, že pre Chorvátha, rovnako ako pre väčšinu slovenských ľavicovo orientovaných intelektuálov sa slovanstvo stalo **synonymom socializmu** v podobe jeho leninského a stalinského variantu. Prítomnosť „novej ľudskosti“ tu ostro naráža na absenciu „západnej kultivovanosti“.

Takto formulovaná a prezentovaná hodnotová orientácia však postupne získavala masívnu podporu oficiálnej moci a začínala sa meniť na direktívnu požiadavku. Výsledkom bol stupňujúci sa tlak na umelcov. Ich akceptovanie a zväčša aj podpora obmedzovania prirodzenej kultúrnej a umeleckej plurality, resp. ich presvedčenie o možnosti žiť a tvoriť v prostredí obmedzenej, usmerňovanej plurality sa ukazuje ako iluzórne. Nedarí sa dôsledne realizovať závery z I. zjazdu umelcov a vedeckých pracovníkov, požiadavka zakladania spolkov, „*ktoré sa tvoria podľa spolkového práva, ktoré im z tejto stránky dáva neobmedzenú možnosť, hlavne v demokracii...*“ (Poničan, 1945, s. 121) naráža na postup úradov a nezriedka aj na činnosť samých žiadateľov. Pokusom upozorniť na tento moment bol manifestačný večer **Umenie v novej spoločnosti**, na ktorom sa 8. apríla 1948 zišli v bratislavskom Obchodnom grémiu slovenskí umelci. Bol to však pokus rozpačitý, ktorý mal svoj neúspech kódovaný priamo vo svojich cieľoch. Umelci sa zišli na jednej strane preto, aby vyjadrili svoju podporu „*...februárovému víťazstvu*“ a manifestovali „*jednotu umeleckých tvorcov s pracujúcim ľudom*“ (Bakoš, 1965, s. 19); to všetko v čase silnej emigračnej vlny, postupujúceho zániku časti kultúrnych časopisov - Verbum, Nová práca a pod. Na strane druhej preto, aby hľadali „*také cesty umenia v novej spoločnosti, ktoré by nepodväzovali tvorivé sily...*“ (tamže). Túto rozdvojenosť dokumentujú rovnako diskusné vystúpenia zúčastnených ako aj záverečný Manifest socialistickeho humanizmu. Umelci, vychádzajúc z vlastného poznania, upozorňovali na „*fašizmus, ktorý chcel uniformitu umenia*“, no súčasne živili v sebe ilúziu, že „*... kým fašizmus vhaňal umelcov ako ovce do svojho košiara a*

prekúval im hlasy ... (...) v socialistickom kontexte ... rozhodujúce, primárne slovo majú umelci...“ (Žáry ako Bakoš 1965, s. 22). Jedným dychom hovorili o slohovej heterogenosti umenia a existencii „rozličných smerov a škôl v ňom“ i o tom, že „ďalší vývin umenia smeruje ... k slohovej jednote“ (Manifest socialistického humanizmu). Požadovali pluralitu a súčasne oznamovali jej blízky zánik. Jestvujúca viacrozmernosť a heterogenosť umenia bola pre nich len **prechodným, dočasným** javom (umenie nie je „nateraz homogénne...“ tamže). Túto prechodnosť a dočasnosť potvrdil aj po desiatich rokoch Mikuláš Bakoš, keď hovorí, že signatári vychádzali z presvedčenia, že „keď sa už vybudujú základy socializmu, keď v spoločenskom vedomí zavládne jednotný socialistický svetonáhľad ... tak vznikne aj - slohovo jednotné umenie - .“ (Bakoš, 1958 s. 379). Pod slohovou jednotou sa neskrývalo nič iné ako vízia „novej tvorivej metódy“ - socialistického realizmu. Termíny sloh a metóda sa v tomto období používali ako synonymá (pozri Petrík, 1990, s. 34).

Dva dni po bratislavskom manifestačnom večere (10. a 11. apríla 1948) sa v Prahe uskutočnil Zjazd národnej kultúry. Vládla na ňom atmosféra víťazstva a od samého začiatku zdôrazňovaná výlučnosť tých, ktorí sa na rokovaní zúčastňujú. Hovorilo sa o „ozajstných predstaviteľoch národnej kultúry“ (J. Drda), pričom tí „neozajstní“ boli prinútení opustiť republiku alebo ich na snemovanie nikto nepozval (pozri Černý, 1992). Zjazd bol tak prvým výrazným krokom k faktickému diferencovaniu umelcov, vedcov a vôbec inteligencie na „ozajstnú“ a „neozajstnú“, na „pokrokovú“ a „reakčnú“ i krokom k prehlbeniu dezintegrácie slovenskej literatúry, spôsobenej režimom samostatného slovenského štátu. Kľúčovým momentom pre ďalšiu podobu literatúry a umeleckej tvorby vôbec bolo zdôrazňovanie dominantnej funkcie ideológie, čo malo potom svoje prirodzené dôsledky, ktoré Ladislav Štoll v hlavnom referáte zjazdu pomenoval ako „*obrat ze světa pomyslu k plnokrevní skutečnosti života*“ (Štoll 1948, s. 89) a Zdeněk Nejedlý konkretizoval: „...*ze špatné skutečnosti se stala skutečnost, která je naopak krásnější než všechny sny... (...) Copak potřebuji vůbec snít (...) Ani formalismus, ani naturalismus nejsou to, čeho potřebuje naše nová kultura. To, po čem voláme je něco zcela jiného: to je aktivní socialistický realismus. (...) Jeho úlohou je jít vědomě proti kapitalismu, proti buržoasii.*“ (Nejedlý, 1948, s. 167 a 169). Ide tu o otvorené sformulovanie vzťahu umenia k životnému svetu do podoby **absolútnej preferencie zobrazovania prítomnosti a selektovania minulosti**. To sú základné východiská novej, socialistickej kultúry, ako ich prezentoval Zjazd národnej kultúry. Súčasnosť v nich funguje ako jediný hodnotový základ relevantný tak pre minulosť ako aj pre budúcnosť. Táto „nová kultúra“ vzniká v nových kultúrnych strediskách – robotníckych

kluboch a znárodnených podnikoch a formuluje sa aj nová téma umeleckej tvorby: „... *krásná, veľkolepá, tvůrčí výheň pracovního procesu, plná dobrodružného života, barev, vůní, zápachů, ohlušujících ran a oslňujících blesků, ten svět lidského důmyslu a smělé technické fantasie, svět prostého každodenního lidského hrdinství* ...“ (Štoll, 1948, s. 87). Takýmto videním sveta je potom determinovaný aj vzťah k minulosti, resp. vzťah k tradícii. Ako akceptovateľná sa prezentuje len tzv. pokroková tradícia či, povedané so Štollom „*bojová tradícia*“, čo spolu s požadovanou realistickosťou umeleckého zobrazenia radikálne zužuje možnosti prezentácie výsledkov duchovnej kultúry predchádzajúcich období. Toto striktné a úzke vymedzenie problémového (tematického) okruhu je podmienené prinajmenej dvoma základnými faktormi – teoretickým/ideologickým a pragmatickým/politickým:

1. Teoretickým podložím je Marxova téza o práci ako večnej podmienke ľudského života, čo implikuje dojem, že tematizáciou výlučne pracovnej stránky ľudskej každodennosti sa umenie bude dotýkať najzákladnejších problémov existencie človeka. Toto vedie následne k poetizácii práce, čoho teoretickým zovšeobecnením je téza o práci ako najvyššej estetickej kategórii, formulovaná najmä sovietskou estetikou a použitá aj tu u Štolla.

2. Na pragmatickej rovine dominuje snaha ukázať tzv. triedne priority a súčasne snaha dať explicitne najavo, kde sú hranice konfliktného a nekonfliktného tematizovania sveta z pohľadu štátnej moci. Sú tak urobené prvé kroky nielen k fatálnemu triednemu rozčesnutiu spoločnosti, ale aj kroky k rovnako fatálnemu rozčesnutiu inteligencie na pokrokovú a meštiacku/reakčnú (nepripustenie viacerých intelektuálov na zjazd je prvým konkrétnym výsledkom takejto kultúrnej politiky).

Popri transparentnej konfrontácii socialistickej a liberálnej koncepcie sveta ako spore dvoch diametrálne odlišných hodnotových systémov, pokračovala na zjazde, ako súčasť tohto sporu a ako ozvena teritoriálneho delenia Európy po vojne, aj slovanská argumentácia v prospech socializmu. Charakteristické je z tohto aspektu uvažovanie Michala Chorvátha. Ten, hľadajúc zdôvodnenie pre socialistický obrat Slovenska a zrejme aj ospravedlnenie pre nesocialistickú voľbu v r. 1946 (na Slovensku, na rozdiel od Čiech, vo voľbách v roku 1946 nezvítazila KSČ, ale Demokratická strana), kladie otázku, „*či je slovenský národ odsúdený ku konzervativizmu a zaostalosti*“ (cit. zb., s. 190). Upozorňuje na niekoľko momentov, ktoré údajne predurčujú Slovensko na socialistický variant vývoja. Popri podčiarkovanom robotníckom charaktere slovenského obyvateľstva (Chorvát účelovo zamenil prevažne roľnícke obyvateľstvo za proletárske a hovorí o robotníkoch v čase ešte len nastupujúcej industrializácie), jeho pracovitosti (marxistická téza o práci ako najvyššej spoločenskej hodnote sa tu mieša s mýtom

o slovenskej usilovnosti), revolučnej vyspelosti potvrdenej vystúpením v SNP, akcentuje najmä tradíciu slovanskej vzájomnosti tiahnúcu sa slovenskými dejinami. Hovorí však len o jej „mesianistickej línii“ (Šafárik, Kollár, neskorý Štúr, mesianistické krídlo slovenských romantikov), keď argumentuje, že domáci romantici „*pocítili veľmi dobre, že v mystickom žiari ruského slavianofilstva nie je tak snaha po ovládnutí sveta, ako po jeho spasení*“ (tamže, s. 191). Prichádza tak k čisto účelovej, zjednodušenej a „jednoprúdovej“ interpretácii slovenskej histórie. Z nej potom rezultuje tvrdenie o príslušnosti Slovenska (kultúrnej i teritoriálnej) k východnej časti Európy a súčasne aj vízia Slovenska ako „mosta“ medzi Východom a Západom, stelesnená tu do pragmaticky pochopenej česko – slovenskej vzájomnosti: „(Česi) ... *potrebujú nás ... ako spojivo s ostatnými slovanskými národmi, potrebujú nás ako dôležité strategické zázemie aj ako mocný populačný zdroj pre štát*“ (tamže, s.193).

Zjazd národnej kultúry bol dôležitým **signálom** ďalších postupov novej moci vo sfére kultúry a naznačil vysokú mieru akceptácie týchto postupov jej predstaviteľmi. Bol demonštratívnym vystúpením bez konkrétnych programových a inštitucionálnych konzekvencií, plnil len deklaratívnu funkciu.

Skutočným obratom a zmenou v duchovnej kultúre boli samostatné zjazdy jej jednotlivých profesijných oblastí, medzi nimi aj Zjazd československých spisovateľov. Uskutočnil sa 4. - 6. marca 1949 v Prahe a mal dvojaký cieľ:

1. vymedziť a definovať priority v oblasti tvorby umeleckej literatúry a literárnej kritiky;
2. konštituovať novú organizačnú bázu (inštitucionálnu podobu) literatúry a literárneho života.

Pri naplňaní prvého cieľa všetci rečníci, no najmä Z. Nejedlý, V. Kopecký, L. Novomeský a M. Chorváth (ich vystúpenia mali silu zaväzujúcich direktív) zdôraznili jednoznačnú tematickú orientáciu umeleckej literatúry na „dnešok“, pričom veľmi striktnie vymedzili obsah tohto časového pojmu:

a./ je ním prostredie továrne, život robotníkov, ich jednotný postup, život roľníkov a ich cesta ku kolektivismu, t.j. prostredie, kde sa „*socialismus buduje*“ (Kopecký, 1949, s. 45.);

b/ v takto striktné a úzko vymedzenom „umeleckom“ programe nemá miesto tzv. čisté umenie, t.j. také, ktoré sa vyhýba explicitnému vyjadreniu ideologického a politického postoja(tendencie).

Tvorba tohto typu sa otvorene označuje za reakčnú. Dôraz sa, naopak, kladie na literatúru, ktorá bude schopná „**zobraziť nie stav, ale pohyb zjavov**“, dať čitateľovi možnosť „*zazrieť výsledok, keď sa mu pred zrakom zjavuje reálne iba počiatok*“ (Novomeský, 1949, s. 56). Od umeleckej literatúry sa teda žiada transcendovanie jestvujúceho stavu sveta smerom k jeho lepšiemu, priaznivejšiemu obrazu. Ide o výsostne ideologické gesto, funkčne zamerané na stabilizovanie panujúceho hospodársko - sociálneho usporiadania spoločnosti. Táto požiadavka sa potom stala direktívou pre literárnu tvorbu celej prvej polovice päťdesiatych rokov a jej porušovanie sa označovalo za vnášanie buržoáznych prvkov do organizmu socialistickej literatúry, pomenúvalo sa ako formalizmus, naturalizmus či buržoázny kritický realizmus, neschopný perspektívneho videnia sveta.

V podobnom duchu formuluje svoje vystúpenie aj M. Chorváth, pričom sa sústreďuje najmä na zdôraznenie postavenia umeleckej kritiky v dobovom kultúrnom spektre. Spoločenskú situáciu charakterizuje ako situáciu „*epochálneho zlomu*“ a „*v takýchto dejinných momentoch kritika splýva so všeobecnou politikou...*“ (In.: c. zb.1949, s.78). Preto „*socializmus tlačí...vedome kultúru na politickú bázu...*“ (s.79).

Inštitucionálnou podobou zjazdových výsledkov bolo ustanovenie Zväzu československých spisovateľov s dvoma národnými sekciami. Tento Zväz bol ústami najmä Nejedlého a Kopeckého definovaný ako „*ideová organizácia*“ ostro sa vymedzujúca voči predošlému spôsobu združovania umelcov na stavovskom princípe. Tu treba upozorniť, že počas celého sledovaného obdobia sa pojmy ideový a ideologický používali ako synonymá. Rezultátom zjazdu bola teda ničím neskrývaná ideologizácia umeleckej literatúry (tematická i inštitucionálna). Jej dôsledkom bolo vysúvanie všetkého, čo nezodpovedalo smernici mimo rámcov literárneho systému a každého, kto neprijal podmienky na členstvo vo Zväze, resp., každého, kto ich svojou tvorbou nespĺňal, mimo rámcov literárneho života, t.j. mimo rámcov reálnej tvorby a recepcie literatúry. Na úrovni obsahu tvorby to dokumentuje Chorváthova téza, o tom, že „*socialistický umelec neplní svojim dielom iba nejakú všeobecnú úlohu estetickú, nezabáva a nespríjemňuje ľuďom pobyt na svete, ale pracuje na zmene sveta...*“ (cit. zb. s. 83). Na úrovni inštitucionálnej, t.j. na úrovni, ktorá v tom čase ako prvá podmieňovala účasť autora v literárnej komunikácii zasa téza V. Kopeckého, keď hovorí, že „*fronta čs. spisovateľů sa formuje na podklade nového kritéria. Tímto kritériem je poměr k socialismu.(...) To je základní kritérium pro novou organizaci čs. spisovatelů, jež na tomto sjezdu manifestuje pro socialismus.*“ (cit. zb. s. 44). Každý, kto odmieta záväznosť takto stanoveného kritéria

„...z řad spisovatelů se vyřazuje, nemá mezi nimi místa a přiřazuje se k druhé reakční frontě“ (In. cit. zb. 1949, s. 43 a 44).

Zjazd tieto východiská pre ďalšiu prácu spisovateľa prijal, potvrdil ich jednomyselnou akceptáciou stanov Zväzu čs. spisovateľov i prijatou podobou pracovného plánu. Slovenskí i českí spisovatelia tak sami rozhodli o zmene funkčnosti umeleckej literatúry. Estetickú funkciu vystriedala funkcia agitačno-propagačná, umelecká literatúra začala plniť funkcie literatúry vecnej, stala sa literatúrou špeciálnych funkcií (termín M. Šútovca). Výrazom tejto špeciálnej funkčnosti bol pojem **socialistický realizmus**, v ktorom sa účelovo (pragmaticky) spojil politicko - ekonomický termín „socializmus“ s estetickým termínom „realizmus“.

Zjazd československých spisovateľov sa tak stal pre slovenskú literatúru **periodizačným medzníkom**, hodnotovým zlomom, ktorý kodifikoval jej novú sociálnu rolu, funkciu i inštitucionálnu podobu. Na dlhé obdobie štyridsiatich rokov sa základným a jediným oficiálnym organizačným zoskupením spisovateľov stal Zväz. V zmysle prijatých ideologických východísk spisovateľskej práce sa redukoval počet literárnych časopisov, Nová práca i Verbum za dramatických okolností (pozri Drug, 1993, s. 85) v roku 1948 zanikli, orgánom Zväzu sa stal Kultúrny život, Matica slovenská vydávala v Martine nevýrazné a nudné Slovenské pohľady, premýšľanie o literatúre a jej hodnotenie sa prenieslo na stránky politických novín a časopisov (Pravda, Nové slovo) alebo sa transformovalo do podoby rozmanitých aktívov, konferencií a zjazdov. Eliminujú sa samoregulačné (vnútrosystémové) mechanizmy literatúry (odborná umelecká kritika) a nastupuje regulácia mimosystémová - politická, charakterizovaná priamymi zásahmi štátnej moci, popieraním individuovanosti autorského výkonu a zdôrazňovaním kolektívneho charakteru umeleckej práce.

Ukázalo sa, že významná časť slovenských spisovateľov a tvorivej inteligencie vôbec, nebola schopná analyzovať svoje miesto v spoločnosti a sociálne funkcie, ktoré z neho vyplývajú. Prehliadli fakt, že ide najmä a predovšetkým o ideologickú a politickú predstavu, za ktorou sa skrýva koncepcia kultúry ako súčasti „politiky zámerného utvárania“ (Pechar 1990), v ktorej je umenie len prostriedkom na „estetizáciu politiky“. Potom je už len prirodzená aj akceptácia vulgárnomaterialistického chápania spisovateľskej práce ako práce **industriálnej**, prijatie tomu zodpovedajúcich spôsobov jej organizácie i hodnotenia. Slovenský spisovateľ sa stal **inžinierom ľudských duší** (Stalinov termín z r.1932) a slovenská literatúra nadobudla podobu **industrializovanej literatúry**. Perspektíva pluralitnej koexistencie rozmanitých umeleckých názorov, ideových a estetických koncepcií, ktorá sa pred slovenskou literatúrou a kultúrou otvorila po druhej svetovej vojne sa nerealizovala.

Vďaka priamej intervencii politickej moci sa uplatnil len jeden z viacerých prúdov, ktoré na začiatku tohto obdobia vstupovali do sporov o orientáciu.